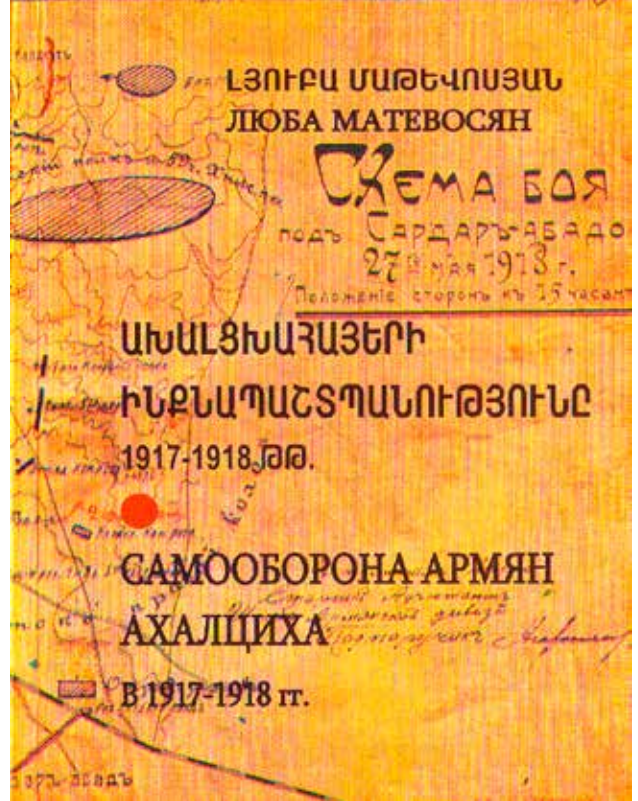

AHISKA ERMENİLERİ HAKKINDA BİR KİTAP

 Orhan URAVELLI

1828 Osmanlı-Rus Savaşı, 1829 yılı Eylül'ünde imzalanan Edirne Antlaşması'yla sona ermişti. Osmanlı Devleti'nin Çıldır Eyaleti merkezi Ahıska ve çevresi bu antlaşmayla Rusya'ya bırakılmıştı. Rusya yönetiminin plânlı teşvikiyle Osmanlı ve İran topraklarında yaşayan Ermeniler, yoğun şekilde Kafkasya'ya ve bilhassa yeni ele geçirilmiş olan Ahıska bölgesine göç ettiler. Bu konuda bazı araştırmalar da yayımlanmıştır.¹ Rusya, nasıl ki 1828 Türkmençay Antlaşması'yla İran Türklerinin Kafkasya'daki bin yıllık hayat alanını bitirmişse, Edirne Antlaşması'yla da Osmanlı'nın Kafkaslardaki hayat alanını yok etmiştir. Bunun sonucunda İran ve Türkiye Ermenilerinin Kafkasya'ya toplu göçünün de önü açılmıştır. Kafkasya'nın Türkiye sınırlarında iskân edilen Ermeniler, yine Rusya'nın tahrikleriyle Doğu Anadolu Ermenilerinin bölücü faaliyetleri ve isyanlarına devamlı destek vermişlerdir.²

Çoğu eski Erzurum Eyaletinden olmak üzere Doğu Anadolu'dan gelerek Ahıska'ya yerleşmiş Ermeniler, geldikleri yerlerde kalan soydaşlarıyla ilişkileri sürdürmüş ve genel olarak Kafkasya ve Anadolu Ermenilerinin bir parçası olarak ideolojik, siyasî ve askerî yönden Ermeni milliyetçiliği hareketine katılmışlardır. Ahıskalı L. Matevosyan'ın 2015'te Erivan'da Ahıskalı Ermeniler üzerine yayınlanmış kitabında bu bağlamda ilginç bilgiler bulunmaktadır.³ Kitabın yazarı Lyuba Vosoronovna Matevosyan, eskiden Karapetyan Lisesi, Sovyet döneminde Ovanes Tumanyan Lisesi diye bilinen Ahıska Ermeni Lisesinde 2005 yılına kadar müdürlük yapmış, bu şehrin toplum ve kültür hayatında önemli rol oynamıştır. Onun *Ahıska Ermeni Lisesi* adlı kitabı, 2007'de Erivan'da Ermenice, *Ahıska'nın Hayret Ermenileri* adlı kitabı ise Moskova'da Rusça yayımlanmıştır. Burada özetlemeye çalıştığımız kitabında yazar, Yervand Simonyan ve Artuş Sanosyan gibi araştırmacıların, sonraları Erivan

Üniversitesinde tarih doktoru olan Ahıskalı Karo Kafadaryan'ın anı ve araştırmalarından, Ermenistan Bilimler Akademisi Asıl Üyesi A. Melkonyan'ın Ahıska-Cavah Ermenileri hakkında yaptığı araştırmalardan da yararlanmıştı.⁴

Söz konusu kitapta, Aralık 1917'den Mayıs 1918'e kadar Ahıska bölgesinde Türklere karşı yapılan Ermeni savunmasından bahsedildiği söylenebilir.

Hâlbuki yazar, Ermeni bölücü isyanları ve terör hareketlerinde yer almış birçok Ermeni militan hakkında biyografik bilgiler vermektedir. Ahıskalı Ermenilerin, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan (93 Harbi'nden) Sovyet dönemine kadar gelen kırk yıl içindeki faaliyeti ele alınmıştır. Biz bu yazımızda kitabın bütün ayrıntılarından bahsetmeyeceğiz; daha çok Ahıska'yla ilgili hususlara temas edeceğiz.

¹ Kemal Beydilli, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler*, Belgeler, c. III, S. 17, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988.

² Fadime Tosik Dinç, *Ahıska Türkleri (1800-1921)*, Fırat Üniversitesi, SB Ens. Doktora tezi, (fadimetosikdinçahıskatürkleri.pdf).

³ Люба Матевосян, *Самооборона армян Ахалциха 1917-1918 гг.*, Ереван, Гракан Айреник, ЗАО "Айастан" (Lyuba Matevosyan, 1917-1918'de Ahıska Ermenilerinin Savunma Hareketi, Erivan, Grakan Ayrenik, ЗАО 'Ayastan', 2015, 184 s. Rusça ve Ermenice).

⁴ А. А. Мелконян, *Джавакх-в 19 в. -первой четверти 20 в.*, Ереван, 2003 (A. A. Melkonyan, 19-20. yy Birinci Çeyreği Arasında Cavah, Erivan, 2003).

Kitap, Bütün Dünya Ermenileri Katalikosu 1. Vazgen'den şu alıntıyla başlıyor: "*Ermeni halkı dünya kültürünün anıtıdır ve onu muhafaza etmek, sadece Ermenilerin değil, bütün uygar dünyanın borcudur!*"

L. Matevosyan, Ahıskalı Ermenilerin, 1853-1856 Kırım Savaşı'nın Kafkas cephesinde, 1877-1878 Osmanlı-Rusya Savaşı (93 Harbi) ve Birinci Dünya Savaşı'nda Rus ordusu saflarında var güçleriyle yer aldıklarını özellikle belirtmektedir. Bununla birlikte Matevosyan, Ahıskalı Ermenilerin 1890'dan başlayarak Doğu Anadolu'da fedaî diye bilinen Ermeni çete ve gerilla grupları içinde yer aldıklarını belirtiyor. 20. yy başlarında Taşnak Partisi mensuplarının Ahıska bölgesinde Batı Ermenistan'daki Ermeni çeteleri için önemli miktarda para topladıklarını da kaydediyor. Öte yandan Ermeniler, Doğu Anadolu'daki çetelere katılmak veya gizli yollarla silâh yahut cephaneye götürmek için çoğu zaman İran arazisini kullanmışlar. Çünkü Kars üzerinden geçenleri yerli halk ihbar ediyormuş. Özellikle Aleksandropol (Gümrü) Rus garnizonundan silâh sağlandığını belirten yazar, şöyle devam ediyor: "*Gümrülü Akop Mirzoyan, Ahıska'daki tecrübeli arkadaşları Uslu Kheço, Acı Levon ve Aşik Zinnçirkıranyan'a haber göndermiş ve bunlar birlikte silâh deposunda soygun yapmışlardı. Çalınmış silâh ve cephaneye 30 arabayla değişik şekilde Yergir'e sevk edilmişti.*" (s. 145). Şu da var ki bunca silâh ve mühimmatın çalınabilmesi sadece Rus yetkililerinin göz yummasıyla açıklanabilir. Ayrıca Ermeni arazisi olduğunu vurgulamak maksadıyla Doğu Anadolu için kitapta ısrarla Yergir adının kullanılması dikkat çekmektedir.

Bu bağlamda kitapta Stepan Ahıskalı, Sergey Kukunyan ve Arabo'dan (Arakel Stepanos Mhitaran, 1863-1893) bahsedilmektedir. Arabo çetesinin Kürtler ve Türklerle çatışmalarda tamamen yok edildiği belirtilmektedir (s. 102). Arabo, Ahıskalı Levon Santoyan ve Vardan'ı da sahte belgelerle Erzurumlu göstermiş ve onları da fedaîleri arasına kabul etmişti. Ahıskalı Vardan, 270 kadar fedaîden ibaret çetesiyle Doğu Anadolu'da çeşitli isyanlara katılmıştı. Yazar, İran sınırında öldürülen Ermeni fedaîlerin öcünü almak için 25 Temmuz 1897 tarihinde Kürt Mazrik aşiretine karşı yapılan harekâtı özellikle kaydetmektedir. Öte yandan Doğu Anadolu'da Hanasor çatışmasında öldürülen 19 fedaî arasında Ahıskalı Ovanes Korkutyan ve Sargis Yazanyan da vardı. Bu çatışmaya katılan Ahıskalı Levon Santoyan 1902'de Araplı köyünde Kürtlerle çatışmada öldürülmüştü. Yazar, Ahıska doğumlu Artashes Sucuyan'ı (1881-1916) da kaydederek

onun Sason, Çatak, Moks, Bitlis dolaylarında çetecilik yaptığını, Bitlis'te öldürüldüğünü, cenazesinin Kars'a ve oradan Tiflis'e götürülerek Ermeni Hacavank Mezarlığında gömüldüğünü belirtmiştir. Artashes Sucuyan'ın, Ermeni isyancı güçlerinin komutanı Andranik Ozanyan'ın sağ kolu olduğunu yazan Martirosyan, onun kardeşi Suren ile kuzeni Ovanes Mamikonyan'ın da Andranik alayında savaşıklarını yazıyor. Artashes'in ortanca kardeşi Mamuk ise Keri Arşak'ın çetesindeymiş. Öte yandan Artashes'in kız kardeşi Aykanuş ünlü şarkıcı Charles Aznavour'un babaannesidir.

Söz konusu kitapta Ahıska kazasının (uyezd) 1914 yılı nüfus bilgileri de yer almaktadır. Toplam 93.441 olan nüfusun dağılımı hakkında yazarın verdiği rakamlar şöyledir (Yaklaşık): **Ermeni:** 25 bin (%27,3), **Türk:** 50 bin (%54,2), **Gürcü:** 8 bin (%8,4), **Kürt:** %2 ve diğerleri. Rus yönetimi 1830'da Ahıska şehrinde Müslümanların ikamet etmesini yasakladıktan sonra uzun süre içinde burada köylerin nüfusu nerdeyse tamamen Müslümanken Ahıska tam bir Ermeni şehri olmuştu. Şöyle ki Eylül 1917 itibarıyla Ahıska Şehir Duma'sında (Encümen) 15 üye Ermeni Taşnak Partisi grubundandı, 12 Sosyalist Devrimciden (Eser) 5 üye Ermeni, 6 üye Rus ve sadece biri Müslüman idi (Feyzi Rahman Zaynulyev). Sosyaldemokrat üyelerden ikisi Gürcü, ikisi Rus ve biri Ermeniydi. Öteki grupların üyeleri de Ermenilerden ibaretti (s. 112).

Ekim 1917 İhtilali'nin ardından iktidarı ele geçiren Kızıl Bolşevik yönetim, Birinci Dünya Savaşı'ndan çekildiğini ilân etmiş, dolayısıyla Erzincan'da ateşkes imzalandıktan sonra Rus ordusu Doğu Anadolu'yu tahliye başlamıştı. Ermeni milliyetçi hareketi, bunu sert tepkilerle ve büyük endişeyle karşılamış, Rus ordusundaki çok sayıda Ermeni askerden oluşturulan müfreze ve çetelerle direnişe geçmişti. Kitapta, savaştan Ahıska'ya evine dönen Ermenilerin, Ahıska ve Ahılkelek'teki Türklerin saldırılarına karşı savunma kuvvetleri oluşturdukları söylenmektedir. Ayrıca 21-28 Mayıs 1918'de Osmanlı birliklerine karşı Sardarabad savunmasına katılan Ahıskalı Ermenilerden bahsedilmektedir. Bunların bir kısmı yenilgiden sonra Yelizavetopol (Gence) ve Bakü'ye çekilerek oralardaki Ermeni askerî birliklere katılmışlardı. Ahıska'nın Suhlis (Suflis) köyünden olup Ağustos 1914'te Rus ordusuna katılan Simon Movsisyan'ın hatıraları da kitaba eklenmiştir.

Matevosyan, 3 Mart 1918'de imzalanan Brest Litovsk Barışı'yla 1877 sınırına dönülmesi ve Kars da

dâhil olmak üzere “Batı Ermenistan toprakları”nın Osmanlı Devleti’ne iade edilmesini ihanet olarak değerlendirmektedir. Yazar, Kafkasya genelinde yaşanan ve bilinen süreci tek taraflı olarak anlatmıştır. Şubat 1917’de Çar devrildikten sonra Rusya’da kurulan Menşevik Geçici hükümeti, savaşı sürdürmekteydi ve Rusya’nın geleceğini belirlemek üzere Kurucu Meclis seçimleri yapılmıştı. Bolşevikler bu Kurucu Meclisi kabul etmeyerek dağıtınca, Kurucu Meclise, Kafkasya’dan seçilmiş Azerbaycanlı, Gürcü ve Ermeni mebuslar bir araya gelerek Güney Kafkasya (Transkafkasya) Seymi (Meclisi) oluşturmuş ve 14 Mart 1918’de Federal Cumhuriyet kurulmuştu. Ne var ki Brest Barışı şartlarını kabul etmeyen Ermeni ve Gürcü mebuslar yüzünden Osmanlı Devleti daha önce yeni bir anlaşma için ısrarla görüşmeler önermiş ve 14 Mart 1918’de taraflar masaya oturmuşlardı. Fakat karşı tarafın zaman kazanma ve oyalama amacını fark eden Osmanlı delegeleri, 1877 sınırı yerine 1914 sınırına dönülmesi teklifine sert şekilde itiraz ettiler ve görüşmeler kesildi.

Birçok Ermeni ve Gürcü araştırmacının, ayrıca 70 yıl boyu Sovyet tarihçilerin nakarat haline getirdikleri yalanı Matevosyan da tekrar etmektedir. Osmanlı tarafının hedefi, güya barış değil, Güney Kafkasya’yı işgal etmekmiş. Elviye-yi Selâse/üç sancak hususu ve 1877 sınırına dönülmesi konusunda taviz vermemekle birlikte, Osmanlı Devleti, bildiği üzere hâlâ savaş hâlinde olduğu İtilâf devletleriyle yeni kurulmuş olan Transkafkasya hükümeti arasında askerî ittifakı da önlemeye çalışıyordu. Osmanlı kuvvetlerinin Güney Kafkasya’ya girişinin başlıca sebebi, güneyden İngilizlerin, kuzeyden de Kızillarla iç savaşı sürdüren Beyaz Ordunun bölgeye yönelmeleriydi. Buradaki Müslüman Türk nüfusun güvenliği de göz ardı edilemezdi ve bu anlamda Bakü kilit noktalardan biriydi.

Dolayısıyla görüşmelerde zaman kaybetmek istemeyen Osmanlı kuvvetleri, Kafkasya yönünde ilerleyerek 15 Mart 1918’de Gümrü’ye girmişti. Matevosyan, Türkler Ahılkelek’i işgal edince bölgedeki 70-80 bin Ermeni’nin Bakuryan ve Çalka’ya çekildiğini, Ermenilerin Z. Zoryan komutasında milis gücüyle Aralık 1917’de başlattıkları savunma hareketini 6 ay boyunca sürdürdüklerini yazmaktadır (s. 98). Şu var ki Ahıska şehrindeki Ermenilerle birlikte bütün bölge Ermeni nüfusun tamamı o kadar değildi! Üstelik şehirde çoğunluğu teşkil eden Ermeni nüfus zaten yerinde kaldığından dolayı bu 70-80 bin rakamı hayli abartılıdır.

Mayıs 1918 sonunda Türklerin güvenlik teminatı vermesinden sonra Ahıska şehrinin teslim edildiğini kaydeden Matevosyan, Mondros Mütarekesi’ne kadar 6 ay süren Türk idaresi sırasında Ahılkelek Ermenilerinden 40 bin kişinin Bakuryan ormanlarında açlık ve soğuklardan öldüğünü yazıyor (s. 99). Bu da abartılı bir rakamdır. “*Siyasî ve askerî açıdan Ararat vadisi, Nahçıvan, Karakilis ve Karabağ’daki facialarla Ahıska ve Ahılkelek bölgesindeki kanlı olaylar da Doğu Ermenistan’ı yok etme planının bir parçasıydı.*” şeklindeki ifadesine gelince, yazarın Bakü’yü de “Doğu Ermenistan” masalına dâhil etmesi gülünçtür!

Bazı hatıra ve notları yazara emanet eden ve kitaba Rusça önsöz yazan Vage Sarkisyan, Türklerin Ahıska şehrine saldırmadan ve yağmalamadan anlaşma yapmalarını, Ahıska Ermenilerinin cansiperane savunmasıyla açıklamaktadır (s. 101). Ona göre, Ahıska ve Ahılkelek Ermenilerinin önemli kısmı, *Batı Ermenistan* dediği Türkiye’deki ezeli vatanlarından sürülmüş olmaları sebebiyle oradaki Ermeni millî hareketine ilgisiz kalamazdı (s. 101). Hâlbuki bu Ermeniler sürülmemişler ve Osmanlı Devleti’ni kendileri terk ederek ve Rusya’nın teşvikleriyle gönüllü şekilde Kafkasya’ya yerleşmişlerdi. Bu mesele ciddi kaynaklarda açıkça yer almaktadır.⁵

3 Ağustos 1917’de Ahıska’da Martirosyan Kardeşler Matbaasında Taşnak Partisinin Şarjum (Hareket) gazetesi basılmıştı ve kitapta bu gazeteyle ilgili bilgiler de var. ‘*Ekmek, Aydınlik, Özgürlük!*’ sloganıyla çıkan gazetenin ilk sayısında şu ifadeler dikkat çekmektedir: “*Biz, bütün Türk, Ermeni, Gürcü ve diğer milletlerin temsilcisi olan işçilere kardeş elini uzatıyor, Ermeni burjuvazisine karşı acımasız mücadele ettiğimiz gibi Türk ve Gürcü toprak ağalarına karşı da aynısını yapıyoruz. Şarjum gazetesi komşularının millî kutsal değerlerine, dil, kültür ve dinlerine en derin saygısını gösterecektir.*” Taşnak Partisi Ahıska Örgüt Başkanı Mikael Zarafyan’ın 1877 Kars doğumlu olduğunu, Eçmiadzin Yüksek Ruhban Okulunu bitirdiğini, Ahıska’da öğretmenlik ve bölgedeki Ermeni okulları müfettişliği yaptığını da buradan öğreniyoruz. Gazetede Ahıska bölgesinde Ermeni millî davası için para ve yardım toplama kampanyaları hakkında haberler de veriliyor. Bağış yapanların isimleri yayımlanmış.

Gazetede ilginç haberlerden biri de Ahıska Emniyet Müdürü Mikirtç Margaryan’ın Ahılkelek Belediye Başkanı olarak atanması haberidir. Abastuban,

⁵ John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya’yı İstilasî*, İstanbul, 1989.

Borcom, Tiflis ve Bakü'de dağıtılan gazete, 10 ay basılabilmiş. Gazetenin 21 Aralık 1917 tarihli sayısında A. Agaronyan, 'Tehlike İşareti' başlıklı yazısında Türklerin şehri kuşattığını yazmıştı. Bu yazının son cümlesi şöyleydi: "Hannibal kapımıza dayanmıştır!" (s. 114) Yazarın, eskiçağda Roma'yla savaşan Kartacalıların önderi Hannibal'a atıfta bulunması manidardır. 27 Aralık 1917'de Türk silâhli grupların Ahıska şehrini tamamen abluka altına aldıklarını ve iki gün sonra saldırdıklarını belirten Matevosyan, şehirde değişik etnik grupların temsilcilerinden bir şura oluşturulduğunu ve 28 Ocak 1918'de kongre düzenlendiğini yazıyor. Burada Rus ordusunun Gürcü kökenli generali Ş. Megragelidze uzlaşmacı tavır sergilemiş. O sırada Rus ordusunun Kafkas 1. Kolordu 20. Tümeninin Ahıska'daki 116. Alayı (Grandük Aleksey Aleksandroviç Tengî Alayı) 5 Aralık 1917'de şehirden çekilmişti. Bu alaydan kalan mühimmat önemli bir meseleydi. Rus ordusunun Azerbaycan kökenli Generali Prens Kaçarski, mühimmatın bir kısmının yeni kurulan Türk milis gücüne bırakılmasını önermiş, bunun denge unsuru olarak önemini vurgulamıştı. Ahıska Belediye Başkanı ve Ermeni Savunma Kurulu Başkanı Z. Zoryan, Tiflis ve Bakü'den haber beklediklerini belirterek Gürcüler gibi süre istemişti. Taşnak Partisi militan kanadından Uslu Kheço (Khaçatur Ter-Karapetyan) savaşmaktan yandı ve şehirde Türk silâhli birliği bulunmasını provokasyon olarak görüyordu.

Bu arada Ahıska'da Horen Fenerciyan, Amazasp Darbinyan, Suren Eksuzyan, Khaçatur Agababayan ve Tiflisli Vage Yerkanyan'ın üye olduğu Ermeni Millî Savunma Şurası kurulmuş ve Van isyanında Kürtlerle savaşmış süvari komutanı Aci Levon (Hızarcıyan) 28 Ocak 1918'de oluşturulmuş Ermeni taburunun karargâh reisi olarak atanmıştı. Dağıtılan Rus ordusundan ayrılmış Albay Arutyun Bayburtyan da komutanlar arasındaydı (Yazar, onun Ahıska'ya iskân edilmiş Bayburtlu babasının 1840'lı yıllardan itibaren bölgenin önde gelen toprak ağası olduğunu da kaydetmektedir. Arutyun Bayburtyan'ın antika eserler koleksiyonu ve el yazılarının da bulunduğu zengin kütüphanesi Sovyet döneminde kamulaştırılmış, konağı ise şehir hastanesine dönüştürülmüştü). A. Bayburtyan, feshedilen 116. Alaydan kalan ve Kurmay Yüzbaşı Çauşyan komutasında oluşturulan süvari bölüğü için atlar temin etmiş, ayrıca Uslu Kheço'nun babası Karapet Ağa Zeytinli, toprak ağası Akop Orbelyan, Sedrak Verabyan, Doktor Makaël Marukyan ise maddî destek sağlamışlardı.

1915 tehcirinden kaçan bazı Ermeni grupların da Ahıska'ya sığındıkları ve onlardan bir kısmının da bu tabura yazıldıkları dikkat çeken husustur. Ayrıca 20 genç, Doğu Anadolu'ya geçmek üzere Tiflis'e gönderilmişti. Rusya'da devrimci Bolşevik rejimin savaştan çekilmesi ve Almanya, Avusturya ve Osmanlı Devleti'yle barış görüşmeleri başlatması, Ahıskalı Ermenileri sarsmıştı. Ahıskalı Mkırtç Stepanyan, Şubat 1918'de Şarjum gazetesinde sitemle şöyle yazıyordu: "*Ermenistan'a geniş özerklik vaat eden devrimci hükümet, halkı Sultanın kanlı ellerine teslim etti ve bununla da yetinmeyip Batum, Ardahan ve Kars'ı Rus devrimi sloganıyla Türk proleteryasının hayrına Türklere bıraktı.*"

Kurmay Yüzbaşı Horen İğithanyan'ın, tasfiye edilen Rus ordusundan ayrılmış Ermeni askerlerin Erivan'a giderek yeni kurulan millî orduya katılmaları için Ahıska'da propaganda ve organizasyon çalışmaları yaptığını anlatan yazar, onun kısa biyografisini de veriyor. 1887 Ahıska doğumlu İğithanyan, dört yıllık ilkokuldan sonra 1907'de Tiflis'te liseyi bitirmiş, Ahıska'daki 116. Tengî Alayına yazılmış, 1911'de Piyade Okulundan mezun olmuş, ardından topçu okulundan mezun olmuş, Birinci Dünya Savaşı'nda değişik cephelerde Rus ordusunda topçu teğmen olarak savaşmıştı. Hatıralarında, 18 yaşında '*Güzel yeşil Ahıska şehrinde ilk defa üniforma*' giydiğini yazan Sovyet Mareşali İ. H. Bagramyan (1897-1982), H. İğithanyan'ın topçu bataryasından da bahsetmektedir. Rus ordusunun tasfiyesi başlayınca İğithanyan, Ermeni millî ordusuna katılmış ve 1918'de **Kafkas İslâm Ordusu**'na karşı savaşmıştı.

Martiros Saakyan'ın 250 kişilik bölüğü 8 Şubat 1918'de Ahılkelek'te mühimmat aldıktan sonra Aspinza çevresinde mevzilenmişti ve bu arada erzak ve özellikle ekmek sıkıntısı çeken Ahıska için satın alınmış çavdarın kuşatılmış şehre ulaştırılmasını üstlenen bu bölük başarısız olmuştu. Tiflis'ten yardıma gelen 45 kişilik Ermeni bölüğünü de General Arçevanidze, Borcom'dan Batum Konferansı sonuçlarının beklendiğini gerekçe göstererek geri göndermişti. Savunma dışında hiçbir operasyona izin vermeyen Generali ikna etmeye çalışan Uslu Kheço ısrar edince Ahıska'da sıkıyönetim ilân edilmiş ve bir bildiri yayımlanmıştı: "*Askerî mükellef olan bütün nüfus ve silâh taşıyabilen herkes özgürlük ve devrime yardımcı olmalıdır! Askerî komutanlığın emirlerine uymak mecburîdir! Bütün firarileri ve emirlere karşı gelenleri idam cezası dâhil, en sert cezalar bekliyor!*"

L. Matevosyan, 1895 Ahıska doğumlu Agasi Korkotyan'dan özellikle bahsetmektedir. Onun amcası *Vrej* (intikam) müfrezesi nişancısı fedaî (çeteci) Ovanes Korkotyan daha önce Hamidiye askerleriyle çatışmada öldürülmüştü. Agasi Korkotyan 1915'te liseden ayrılarak Rus ordusuna katılmış ve ateşkesten sonra Ahıska'ya dönmüş, burada kurulan Ermeni taburunda yer almıştı. O, 5 Mart 1918'de Borcom'a gitmiş, Ahıska'yı savunan güçlere silâh ve mühimmat getirirken Azgur'da 8 arkadaşıyla birlikte tuzağa düşmüş ve öldürülmüştü. Bunun ardından Ahıska içinde kargaşa ve panik başlamış, 300 kadar Müslüman iç kalede toplanmıştı. Ermeniler bu kişileri Abastuman'da esir olarak tutulan Ermenilerle takas etmişlerdi. Z. Zoryan, Azgur'a giderek 9 cenazeyi teslim almıştı. 54 yıl sonra 1972'de Azgur'da onların toplu mezarı üzerinde hatıra anıtı dikilmişti.

Yazar, Şarjum gazetesinin 22 Nisan 1918 tarihli sayısındaki haberi de kitabına almış; *Anda* ve *Arçul* köylerindeki Türklerin saldırılarına maruz kalan Ermeni ve Gürcü köylerine yardıma giden Armenak Saraydaryan'dan bahsediyor. Ahıskalı aydın bir aileden olan ve öğretmenlik yapan A. Saraydaryan, Tiflis'te askerî okuldan mezun olmuş, Birinci Dünya Savaşı'nda Rus ordusu saflarında Erzurum, Erzincan, Köprüköy, Bayburt ve Hasankale'de savaşmıştı. 14 Nisan 1914'te *Anda* köyündeki çatışmada ölmüş ve Ahıska'da gömülmüştü. Onun ve aynı çatışmada ölen Geragin Muradyan'ın cenaze töreni için Ahıskalı zenginlerden O. Nalbandyan 10 Ruble bağış yapmıştı.

Kitapta bahsedilen Ahıskalı Hayk Avagyan (1884 d.) 1908'de Rus ordusunda görev almış, terhisten sonra Adigön ve Abastuban'da orman koruculuğu yapmıştı. Birinci Dünya Savaşı'nda Rus ordusunda savaşan H. Avagyan 1917'de Ahıska Ermeni milis güçlerine katılmıştı. H. Avagyan'ın *Aral*, *Ude*, *Zurzel* ve *Uravel* köylerini Gürcülerle birlikte Türklere karşı savunduğunu yazan Matevosyan'ın bu iddiası (s. 133) çok tutarsızdır. Çünkü bu köylerin halkı zaten Türk'tü! Mayıs 1918'de Sargis Davranyan'la (1887-1973) birlikte Ermeni millî ordusuyla temas kurmaya çalışan H. Avagyan, bu yüzden Gürcü millî ordusuyla ihtilâfa düşmüştü. 1921'de silâh bulundurmaktan dolayı tutuklanmış, 1925'e kadar hapis yatmıştı. 1937'ye kadar da *Tshaltbila* ve *Uravel*'de orman korucusu olmuş, 1937'de tasfiyeler sırasında tutuklanarak Tiflis'te idam edilmişti.

Ahıska'ya Bayburt'tan gelmiş bir aileye mensup

olan Grigor Kokçiyen (1870-1937) hakkındaki bilgiler de ilginçtir. Kentte sonradan Yüksek Meslek Okulunun yapıldığı arsa ve çevredeki evler, Kokçiyen ailesinin mülküydü. Ailenin *Siviri* (*Sür*) köyünde arazi ve değirmenleri vardı. Grigor Kokçiyen, Birinci Dünya Savaşı sırasında Rus ordusunda teğmendi ve 1917'den sonra Ahıska'da Ermeni milis gücünde komutanlık yapmış, Rabat mahallesinde savunma mevzilerinde görev almıştı. Yukarıda bahsi geçen Azgur bozgunundan sonra Tiflis'ten yardım ulaşmayacağını görmüş, Acı Levon (Hızarcıyan) ile Gümrü'ye giderek yardım istemişti. G. Kokçiyen, Sovyet döneminde bütün mal ve mülkünü kaybederek çiftçilik yapmış, 1937 tasfiyeleri sırasında tutuklanmış, ağır hastalığı sebebiyle eceliyle ölmüş ve idamdan kurtulmuştu. Tasfiyeler sırasında Kazakistan'a sürülen Acı Levon, Stalin'in ölümünden sonra Tiflis'e dönmüş, burada Kokçiyen ailesine yardım etmişti. Acı Levon'la Doğu Anadolu'da Ermeni çetelerine katılmış Sargis Davranyan 1915'te Van'da Türklere karşı savaşmıştı. 1917'de Ahıska'ya dönerek Ermeni milis gücünde görev almış, 1921'den sonra mal varlığı istimlâk edilmiş ve 1937'de Altay'a sürülmüştü.

Bununla birlikte kitapta *Cağısman*, *Caral* ve *Sakudabel* köyleri çevresinde Türklerin Ermeni milis güçlerine saldırılarını anlatırken L. Matevosyan Bekir Paşa'dan (?) bahsediyor. Ermeni delegesi olarak Keşiş Ter-Kerop'un tuz ve ekmekle Paşa'yı şehrin girişinde karşılayarak ateşkes sağladığını yazıyor (s. 138). Derken M. Almasyan diye birinin Paşa'yla konuşmasından, onun gençken İstanbul'da yalıda hizmetçilik yaptığı ve yalı sahibinin Paşa'nın babası olduğu anlaşılıyor. Yazarın belirttiğine göre, *Sakudabel* mezarlığında bu şahsın mezar taşında şu ifade varmış: "1917-1918'de *Sakudabel*'i barbar Türklere kurtaran Martiros Almasyan (1859-1926)" ilginçtir ki mezarı yaptıran Ter-Kerop, 1937'de idam edilmiştir!

Yine kitaptan öğreniyoruz ki, Ahıska'da Şirhan Şahinyan (1870-1939) Ahıska'da liseyi okumuş, 1910-1916 arasında Sakudabel'de muhtarlık yapmış, 1916'da Türk ağasını öldürmüş ve büyük bir kargaşaya sebep olmuştur.

Kitapta bu gibi daha birçok ayrıntı var. Fakat öyle anlaşılıyor ki Ahıska bölgesi, 1829'dan sonra Erzurumlu Ermeniler için adeta ikinci vatan olmuştur. Kitapta fazlasıyla detay var. Onlarca kısa biyografik bilgiyi buraya alamıyoruz. İkinci bir yazıda devam edeceğiz.